

Є. В. Дояр, кандидат юридичних наук, адвокат

ПЕРЕДУМОВИ ТА ЗНАЧЕННЯ ВІДСТУПУ ВЕРХОВНИМ СУДОМ ВІД ЙОГО ВИСНОВКІВ З ПИТАНЬ ЗАСТОСУВАННЯ НОРМ ПРАВА

У статті за підсумками опрацювання теоретико-правових джерел, у яких розглядаються основоположні аспекти природи та призначення перегляду найвищою судовою інстанцією її правових висновків, підкреслюється складність цього питання, яка випливає з того, що для його правильного вирішення має враховуватись значна кількість взаємовиключних факторів, які не можна майже неможливо звести до об'єктивних змінних, а вага та конкретне змістовне наповнення кожного з них варіюється залежно від індивідуальних обставин справи та наслідків того чи іншого рішення для більш широкого контексту. Зокрема, визнається, що абсолютна непорушність цих правових висновків може призвести до несправедливих судових рішень через використання застарілих або неправильних зразків розуміння права, а також може невиправдано стримувати сталий розвиток права, важливість чого може переважати правову визначеність та правомірні очікування відповідних учасників правовідносин, особливо, зважаючи на те, що зміна найвищою судовою інстанцією її практики правозастосування є стандартною практикою за сучасних реалій. Разом з тим, вкрай важливим є дотримання найвищою судовою інстанцією деяких умов під час прийняття нею рішення про відступ від її правозастосовних висновків для того, щоб не допустити дезорганізацію суспільних відносин та знецінення цих самих правозастосовних висновків як інструменту правового регулювання.

Ключові слова: відступ Верховним Судом від його правових висновків, висновок Верховного Суду з питання застосування норм права, застарілість та неефективність правових висновків, правова визначеність та легітимні очікування, умови відступу Верховним Судом від його правових висновків.

Ye. V. Doiar. Preconditions and significance of a supreme court overruling from its opinion on the application of law

The article, relying on the results of elaboration of scientific and legal sources considering the fundamental aspects of the nature and purpose of a supreme judicial institution overruling its legal conclusions, emphasizes the complexity of this issue, which stems from the fact that for its proper solution one must take into account many mutually exclusive factors. What is more, these factors could not be reduced to objective variables, and the weight and specific content of each of them varies depending on the individual circumstances of the case and the consequences of a decision for a wider context.

In particular, it is recognized that the absolute inviolability of these legal opinions may lead to unfair judgments through the use of outdated or incorrect examples of understanding of law, and may unduly impede the sustainable development of law, the importance of which may outweigh legal certainty and legitimate expectations. Especially, bearing in mind that the alteration of well-established case-law by highest courts is a standard practice in modern realities. However, it is also obvious that it is of utmost importance for highest courts to comply with certain conditions when deciding to depart from its legal opinions in order to prevent disruption of public relations and devaluation of these legal opinions as an instrument of legal regulation. First of all, every case of overruling should be based on exceptional circumstances, because if the usual change of views on the proper application of a legislative provision is considered sufficient grounds, it will give the parties a reason to hope to deviate from any legal opinion. Moreover, significant destructive consequences of departing from binding law enforcement conclusions can be caused by their retrospective application, i.e. they cover not only the case in which the decision to withdraw was made, but also those that are pending or under review. Individuals and public entities plan their revenues and expenditures, direct resources and make decisions based on the understanding of law that was relevant at the time of the relevant decisions. Determining the illegality of these decisions through retrospective effect of a new legal opinion can lead to difficult law enforcement situations in terms of law and justice and undermine public confidence in the law. In view of this, the regulation of overruling by a supreme judicial institution and its legal consequences is a matter of particular importance.

Key words: *department by a supreme judicial institution from its legal opinions, legal certainty and legitimate expectations, obsolescence and ineffectiveness of legal conclusions, preconditions for supreme judicial institution's overruling its legal opinions, supreme judicial institution's opinion on the application of law.*

Постановка проблеми. Одним з найбільш масштабних наслідків утвердження висновків Верховного Суду з питань застосування норм права як носіїв загальнообов'язкових зразків правильного правозастосування та надбудови над національним законодавством є поширення на них стандартів, які випливають з принципів верховенства права та належного врядування та використовуються для оцінки якості нормативно-правового регулювання, з урахуванням особливостей природи цих правових висновків, що обумовлюють необхідність певного пристосування вимог до нормативно-правових актів для їх використання як стандартів, яким мають підпорядковуватись правозастосовні висновки Верховного Суду. Однак, ознайомившись з міжнародними стандартами організації та здійснення судочинства, відповідним зарубіжним досвідом та положеннями законодавства України у цій сфері, маємо підстави констатувати значне зрушення лише

у регламентації лише частини аспектів видання, функціонування, зміни та припинення чинності правових висновків. Зокрема, у правових джерелах, як правило, належним чином визначається правовий статус цих висновків, впорядковується доступ до відповідних судових рішень шляхом їх офіційного оприлюднення, однак питання дії правових висновків у часі, підстав та наслідків зміни й припинення чинності правових висновків, а також меж повноважень найвищих судових інстанцій, пов'язаних зі втручанням у нормативно-правове регулювання шляхом видання правових висновків, нерідко лишаються поза правовою регламентацією, утворюючи цим самим правовий вакуум, в умовах якого найвищим судам значно складніше забезпечувати дотримання передбачуваності застосування відповідного законодавства. Більше того, у правовій науці, незважаючи на наявність поодиноких фундаментальних теоретико-правових досліджень з високим науковим рівнем, не приділяється достатня увага аспектам системного значення, пов'язаним з виданням, функціонуванням, зміною та припиненням чинності правових висновків, що не вказує на належне наукове забезпечення діяльності судів у цій частині.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Джерелознавчий аналіз охопив наукові праці авторитетних вітчизняних (М. М. Шумило) та зарубіжних вчених (А. Shendruk, J. Walker, A. Burrows, R. Kozel, D. Vong), у яких ґрунтовно опрацьовується той чи інший ключовий аспект передумов та значення відступу найвищою судовою інстанцією від її висновків з питань застосування норм права. Відповідні наукові положення та висновки з цих праць викладаються та осмислюються нижче.

Метою дослідження є визначення основоположних передумов та значення відступу найвищою судовою інстанцією від її висновків з питань застосування норм права.

Результати. Насамперед, ознайомившись з законодавством України та практикою судового правозастосування, маємо підстави для висновку про те, що найбільш масштабним за поширеністю та правовими наслідками проблемним правовим явищем з числа вищенаведених, а отже, й пріоритетним напрямом законотворчості та фундаментальних наукових досліджень є відступ Верховного Суду від його висновків щодо застосування норм права.

Зокрема, за статистичними даними, які навів М. М. Шумило, усього за період з 15 грудня 2017 року до 12 листопада 2020 року Великою Палатою Верховного Суду прийнято 117 постанов, у яких вона відступила: (а) від правових позицій Верховного Суду України (73 відступи), (б) Касаційних судів у складі Верховного Суду (36 відступів), (в) від своїх висновків ВП (18 відступів). Якщо ж розглянути це питання крізь призму юрисдикцій, то отримаємо таку картину:

1) адміністративна юрисдикція – у 22 постановах, із них: 15 постанов, де зазначено про відступ від висновку Верховного Суду України, 2 – від висновку касаційних судів у складі Верховного Суду, 5 – від висновку Великої Палати Верховного Суду.

2) кримінальна юрисдикція – у 3 постановах, із них: 2 – від висновку ВСУ, 1 – від висновку Великої Палати Верховного Суду.

3) господарська юрисдикція – у 35 постановах (із яких у 4 постановах Великої Палати Верховного Суду одночасно зроблено відступ від правових висновків, висловлених як Верховним Судом України, так і касаційними судами), із них: 15 – від висновку ВСУ, 21 – від висновку касаційних судів у складі ВС, 3 – від висновку Великої Палати Верховного Суду.

4) цивільна юрисдикція – у 57 постановах (із яких: у 2 постановах Великої Палати Верховного Суду одночасно зроблено відступ від правових висновків, висловлених ВП Верховного Суду і Касаційними судами у складі Верховного Суду; у 1 – від висновків Верховним Судом України, касаційними судами у складі Верховного Суду і Великої Палати Верховного Суду; у 1 – від висновків Верховним Судом України і Великої Палати Верховного Суду; у 2 – від висновків Верховного Суду України і касаційних судів), із них: 41 – від висновку Верховного Суду України, 13 – від висновку касаційних судів у складі Верховного Суду, 9 – від висновку Великої Палати Верховного Суду [1].

Таким чином, зважаючи на те, що за роки, що охоплюються статистикою, Велика Палата Верховного Суду прийняла 4894 постанов [2], частка відступів складає близько 2,5 %. Для порівняння станом на 2021 рік Верховний Суд США ухваливши за його 232-річну історію діяльності 9095 постанов, переглядав його прецеденти 233 рази, що становить також близько 2 % [3]. Зважаючи на це, немає явного зв'язку між інституційною спроможністю або професійною підготовкою суддів та часткою власних правозастосовних висновків, яка відхиляється найвищою судовою інстанцією, що можна покласти в основу висновку про те, що шлях до оптимізації цього правового явища лежить через законодавчу регламентацію та напрацювання науковим співтовариством якісного теоретичного підґрунтя відступу найвищою судовою інстанцією від її правових висновків.

Оглянувши теоретико-правові джерела, у яких розглядаються основоположні аспекти природи та призначення перегляду найвищою судовою інстанцією її правових висновків, маємо підстави констатувати складність цього питання, яка випливає з того, що для його правильного вирішення має враховуватись значна кількість взаємовиключних факторів, які не можна майже неможливо звести до об'єктивних змінних, а вага та конкретне змістовне наповнення кожного з них варіюється залежно від індивідуальних обставин справи та наслідків того чи іншого рішення для більш широкого контексту.

Зокрема, М. М. Шумило справедливо зауважив, що такий інструмент як самовідступ, що час від часу застосовує Верховний Суд має дуалістичну природу. Дуалістичність полягає в тому, що самовідступ містить як об'єктивну необхідність для виправлення помилок або сформульованих раніше правових висновків, так і як ознаки відсутності правової визначеності. Йдеться про те, що самовідступ дозволяє не консервувати «на віки вічні» правові висновки ВС, навіть якщо вони є дискусійними, або помилковими, або змінилися обставини саме такого тлумачення правових норм. Як зазначає вчений, різні суди можуть дійти до неоднакових, але тим не менш раціональних та обґрунтованих висновків стосовно подібного юридичного питання з подібними фактичними обставинами. Саме для вирішення таких ситуацій (протистояння правових висновків), зокрема, і покликаний такий процесуальний інструмент як самовідступ. Водночас, важливо пам'ятати, що зміна підходів у застосуванні тих чи тих правових норм, що сформульовані в правових висновках Верховного Суду підважує один із засадничих конвенційних принципів правозастосування – принцип правової визначеності, особливо, якщо врахувати, що такі висновки мають прецедентний характер. Зрештою, кожного разу формулюючи правові висновки Верховного Суду необхідно виходити не із особистого бачення та розуміння права, а із впливу такого висновку на майбутнє правозастосування [4].

Звернувшись до наукових напрацювань та думок авторитетних юристів держав загального права, маємо можливість спостерігати у них таке само протиставлення перспектив дотримання та подолання прецедентів у контексті їх значення для забезпечення справедливого правосуддя, правової визначеності та розвитку права.

Так, судова система Сполученого Королівства традиційно ґрунтується на положенні про те, що використання прецедентів є незамінним фундаментом для визначення того, якою є правова основа для вирішення індивідуальних справ. Прецедент забезпечує, принаймні, незначну ступінь впевненості, на яку особи можуть покладатись у їх справах, а також поступовий розвиток правового регулювання. Водночас, визнається, що надмірно суворе дотримання прецедентів може призвести до неправосудних рішень у деяких справах та невиправдано обмежити розвиток права. Зважаючи на це, вважається, що за звичайних обставин з прецедентами слід поводитись як з такими, що зв'язують, але у виняткових випадках допускається відступ від прецедентів [5].

Переваги дотримання прецедентів підкреслює й Верховний Суд Індії, який визнає, що доктрина обов'язкового прецеденту має позитивну якість сприяти визначеності та послідовності у судових рішеннях, дає змогу органічно розвивати право, а також забезпечує особам можливість передбачати наслідки їх юридично значущих дій у їх повсякденних справах [6]. Як пояснюють Дж. Спрігс та Т. Хенсфорд, найвища судова інстанція встановлює референтну основу для учасників суспільних відносин, забезпечуючи їх інформацією, необхідною для передбачення наслідків їх дій. Слідування прецедентам підтримує цей процес, зменшуючи невпевненість та дозволяючи учасникам правовідносин формувати їх лінію поведінки відповідно до стабільних правил. Подолання ж прецедентів потенційно впливає на соціальні, адміністративні, політичні та економічні відносини, оскільки змушує їх учасників керуватись новими правилами поведінки [7, с. 1092].

Також, звертається увага на те, що щоразу, коли найвища судова інстанція долає прецедент, вона поширює правову невизначеність, спонукаючи суспільство ставати все більш невпевненим щодо того, які установлені підходи до розуміння права залишаться в силі, а від яких найвища судова інстанція відступить [8]. Л. Брандіє у цьому зв'язку вказав на те, що у багатьох справах може бути більш важливою сталість прецедентного права, ніж бездоганне вирішення питань про право. Однак, неухильне дотримання прецедентів може підірвати їх призначення забезпечувати справедливість судових рішень завдяки якомуга більш правильному розумінню принципів права [9].

Поруч з вищевикладеним, у зарубіжній юридичній думці прийнято вважати, що суд схиляється перед повчаннями досвіду та силою кращого обґрунтування, визнаючи, що процес спроб та помилок, який є вкрай продуктивним у природничих науках, є цілком застосовним у діяльності судів [3]. У фундаментальних зарубіжних наукових працях, присвячених вивченню досвіду судового правозастосування, стверджується про те, що судді віддають перевагу поступовому розвитку права перед різкими змінами. Як зазначив Д. Вонг, судова влада має сильну прихильність до підтримання закону та порядку і турбується про збереження моральної та соціальної поведінки, до якої вона звикла. У будь-якому разі вони цінують визначеність у законі і не хочуть порушувати існуючі домовленості, укладені між особами. Посилаючись на міркування членів Палати Лордів Сполученого Королівства, вчений зауважує, що само лише виявлення неправильності певного прецеденту є недостатнім для відступу від нього. На їх переконання, остаточність правового регулювання має дуже високу цінність та нею не слід жертвувати без виняткових обставин, оскільки це спонукатиме усіх сторін у справі сподіватись на відступ від прецеденту, що нівелює його значення та збільшить навантаження на судову систему [10, с. 324-325]. Отже, за словами автора, коли прецедент врешті-решт відхиляється, це свідчить про те, що сам прецедент не є просто аномальним явищем, а, зазвичай, він є кричуще неправильним, тобто пов'язаним з незнанням законодавчих положень, перевищенням судових повноважень або явною несправедливістю [10, с. 339].

Привертають увагу й зауваження Р. Козіла щодо того, що може бути декілька причин, за яких підкорення прецеденту є розумним кроком. З-поміж них, підвищення ефективності правосуддя, захист правомірних очікувань та визначення компромісу для суддів з різними уявленнями про право та окремі його складові елементи [11, с. 36]. Водночас, у профільних наукових дослідженнях переконливо обґрунтовується те, що ці причини не дозволяють абсолютизувати непорушність прецедентів. Зокрема, Е. Гуера-Пюжоль звертає увагу на те, що прискорення та спрощення правосуддя завдяки прецедентам є умовним та незначним, адже юристи майже завжди оспорюють застосовність прецеденту до конкретних фактичних обставин або шлях його застосування до них. Консервативний ж аргумент про правомірні очікування не враховує можливість спричинення масштабних несправедливих наслідків від дотримання неоптимального прецеденту. Більше того, всім є відомою можливість найвищих судів відступати від їх прецедентів, на чому мають ґрунтуватись очікування щодо права, застосовного до певних правовідносин [12, с. 499-500].

Окремим та вкрай важливим питанням, яке ґрунтовно та всебічно обговорюється у зарубіжних наукових джерелах є ретроспективна дія відступів від усталених зразків правозастосування, яка виражає наслідки цього явища на макрорівні. Зокрема, вказується на те, що ретроспективна дія судового рішення має значний потенціал підірвати усталене розуміння права, яким фізичні та юридичні особи керувались під час ведення справ у підприємницькій та інших сферах. Правова визначеність та правомірні очікування є тим, що має стримувати значний та раптовий поступ у розвитку права та обмежувати його поступовим розширенням тлумаченням принципів у контексті їх застосування з урахуванням нових ідей та обставин [13, с. 454]. При відступі слід завжди брати до уваги ризик ретроспективною дією нових прецедентів зашкодити основі, на якій були укладені цивільно-правові договори, у тому числі про розпорядження майном, та фіскальні домовленості [5].

Висновки і перспективи. Осмисливши вищевикладене, зазначимо, що видання та послідовне дотримання найвищою судовою інстанцією її висновків щодо застосування норм права забезпечує передбачуваність законодавства, стабільність правовідносин та повне й своєчасне інформування фізичних та юридичних осіб про правові наслідки їх юридично значущих дій. Також, застосування судами цих правових висновків може оптимізувати судочинство та зменшити частку неправильного застосування права судами нижчих інстанцій.

Однак, абсолютна непорушність цих правових висновків може призвести до несправедливих судових рішень через використання застарілих або неправильних зразків розуміння права, а також може не виправдано стримувати сталий розвиток права, важливість чого може переважати правову визначеність та правомірні очікування відповідних учасників правовідносин, особливо, зважаючи на те, що зміна найвищою судовою інстанцією її практики правозастосування є стандартною практикою за сучасних реалій.

Разом з тим, вкрай важливим є дотримання найвищою судовою інстанцією деяких умов під час прийняття нею рішення про відступ від її правозастосовних висновків для того, щоб не допустити дезорганізацію суспільних відносин та знецінення цих самих правозастосовних висновків як інструменту правового регулювання. Насамперед, кожен випадок відступу має ґрунтуватись на виняткових обставинах, адже якщо звичайна зміна поглядів на належний шлях застосування того чи іншого законодавчого положення вважатиметься достатньою підставою, то це дасть учасникам правовідносин привід сподіватись на відступ від будь-якого правового висновку, що нівелює значення всіх правових висновків. Більше того, значні деструктивні наслідки відступ від загальнообов'язкових правозастосовних висновків може спричинити їх ретроспективне застосування, тобто охоплення ними не лише справи, у якій було ухвалене рішення про відступ, а й ті, які перебувають на судовому розгляді або на стадії перегляду судових рішень. Очевидним є те, що приватні особи та публічні утворення планують їх доходи й витрати, спрямовують ресурси та приймають рішення на основі розуміння права, яке було актуальним на момент відповідних рішень. Визначення неправомірності цих рішень через ретроспективну дію нового прецеденту може спричинити складні правозастосовні ситуації з точки зору права та справедливості та підірвати довіру суспільства до права. Зважаючи на це, регламентація відступів найвищою судовою установою від її висновків про застосування норм права та їх правових наслідків є питанням особливого значення.

Список використаних джерел:

1. Шумило М. М. Правові висновки касаційного суду: *inter praeteritum et futurum*. 2020. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/187091-pravovi-visnovki-kasatsiyogo-sudu-inter-praeteritum-et-futurum>.
2. Верховний Суд. Верховний Суд у цифрах і фактах за 2020 рік. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Zvit_2020_2.pdf.
3. Shendruk A. As the US Supreme Court revisits *Roe v. Wade*, let's revisit its history of overturned rulings. 2021. URL: <https://qz.com/2098152/how-often-are-supreme-court-decisions-overturned/>.
4. Шумило М. М. Правові висновки касаційного суду: *inter praeteritum et futurum*. 2020. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/187091-pravovi-visnovki-kasatsiyogo-sudu-inter-praeteritum-et-futurum>.
5. Statement to the House of Lords by the Lord Chancellor (Lord Gardiner) on Judicial Precedent of 26 July 1966. URL: <https://publications.parliament.uk/pa/ld199697/ldinfo/ld08judg/redbook/redbk45.htm>.

6. Supreme Court of India, Union Of India & Anr vs Raghbir Singh By Lrs. Etc on 16 May, 1989 (1989 AIR 1933, 1989 SCR (3) 316). URL: <https://indiankanoon.org/doc/505842>.
7. Spriggs J. F., Hansford T. G. (2001). Explaining the Overruling of U.S. Supreme Court Precedent. *The Journal of Politics*, Vol. 63, No. 4. pp. 1091-1111. URL: <http://www.jstor.org/stable/2691808>.
8. Supreme Court of the United States Judgment of May 13, 2019, Franchise Tax Bd. of Cal. v. Hyatt, U.S., No. 17-1299, 5/13/19. URL: https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:NYpwwkT872cJ:https://www.supremecourt.gov/opinions/18pdf/17-1299_8njq.pdf+&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=ua&client=firefox-b-d.
9. Walker J. M. (2016). The Role of Precedent in the United States: How Do Precedents Lose Their Binding Effect? <https://cgc.law.stanford.edu/wp-content/uploads/sites/2/2016/02/CGCP-English-Commentary-15-Judge-Walker.pdf>.
10. Vong D. (2016). Binding precedent and English judicial law-making. pp. 318-346. URL: <https://www.law.kuleuven.be/apps/jura/public/art/21n3/vong.pdf>.
11. Kozel R. J. (2017). *Settled Versus Right: A Theory of Precedent*. Cambridge University Press. 180 p.
12. Guerra-Pujol E. (2018). The Problem with Precedent. Book Review of 'Settled Versus Right: A Theory of Precedent' by Randy J Kozel. *ICL Journal*. 12(4). pp. 497-504.
13. Burrows A. (2013). Common Law Retrospectivity in A. Burrows, D. Johnston and R. Zimmermann, *Judge and Jurist, Essays in Memory of Lord Rodger of Earlsferry*. Ch. 41. pp. 453-557.